

**SHAMSU-L-AIMMA SARAXSIYNING “AL-MABSUT” ASARIDA
MOLIYAVIY FATVOLARNI ASOSLASH USLUBI VA URFNING
O‘RNI**

Muzaffar Kamilov

Tarix fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya. Maqolada Movarounnahr hanafiy fiqh maktabining yirik namoyandasi Shamsu-l-aimma Saraxsiyning “al-Mabsut” asaridagi moliyaviy fatvolar ularning asoslanish mantig‘i nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Asarning savdo-sotiq, ijara, murobaha va vakolatga oid boblaridan olingan fatvolar misolida faqihning dalil keltirish tartibi, hanafiy mazhabidagi ixtiloflarni tarjih qilish yo‘li hamda urf va odatga tayanish darajasi o‘rganiladi. Tadqiqot Saraxsiy urfni mustaqil huquqiy manba darajasida qo‘llagani, ammo uni nassga zid kelgan o‘rinlarda qat’iy cheklaganini ko‘rsatadi. Natijalar “al-Mabsut”da qo‘llangan yondashuvning keyinchalik “Majallat al-ahkom al-adliyya”da qonun normasi sifatida mustahkamlangan qoidalar bilan uyg‘unligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: Saraxsiy, “al-Mabsut”, hanafiy mazhabi, urf va odat, istihson, tarjih, murobaha, fiqhiy qoidalar.

**THE METHOD OF SUBSTANTIATING FINANCIAL FATWAS AND
THE ROLE OF CUSTOM IN AL-SARAKHSI’S “AL-MABSUT”**

Abstract. The article analyses the financial fatwas of “al-Mabsut” by Shams al-A’imma al-Sarakhsi, a leading representative of the Hanafi school of Mawarannahr, from the standpoint of their internal legal reasoning. Using cases drawn from the chapters on sale, lease, murabaha and agency, the study examines the jurist’s order of argumentation, his way of weighing intra-school disagreements, and the extent to which he relies on custom. The research shows that al-Sarakhsi treats custom as an independent legal source while strictly limiting it where an explicit text exists. The results confirm the consistency of his approach with the rules later codified in the “Majallat al-ahkam al-‘adliyya”.

Keywords: al-Sarakhsi, “al-Mabsut”, Hanafi school, custom, istihsan, tarjih, murabaha, legal maxims.

KIRISH

Islom huquqida moliyaviy munosabatlar doim amaliy ehtiyoj bilan bevosita bog‘langan soha bo‘lib kelgan. Qur’oni karimda mollarni nohaq yo‘l bilan yeyish taqiqlanib, o‘zaro rizolikka asoslangan tijorat halol kasb sifatida e’tirof etilgani (Niso, 29), savdo halol, ribo esa harom qilingani (Baqara, 275) bu sohaning umumiy chegaralarini belgilaydi. Ammo bu umumiy ko‘rsatmalar bozorda kundalik yuzaga keladigan son-sanoqsiz holatlarning har birini bevosita qamrab olmaydi. Shu bois faqihlar ikki xil vazifani bir vaqtda bajarishga majbur bo‘lgan: bir tomondan nassning chegarasini saqlash, ikkinchi tomondan esa savdogarlar amaliyotini, mahalliy odatlarni va iqtisodiy zaruratni hisobga olib, aniq yechim berish. Ana shu ikki talab o‘rtasidagi muvozanat qanday saqlangani hanafiy fiqhining eng qiziq jihatlaridan biridir.

Bu masalada Movarounnahr hanafiy maktabining eng boy manbalaridan biri Shamsu-l-aimma Abu Bakr Muhammad ibn Ahmad Saraxsiy (taxminan 483/1090-yilda vafot etgan)ning “al-Mabsut” asari hisoblanadi. Faqih bu asarni

al-Hokim ash-Shahid Marvaziyning “al-Kofiy” asariga sharh tarzida, og‘zaki imlo yo‘li bilan shogirdlariga aytib yozdirgan. O‘ttiz juzdan iborat asarda bay’, sarf, ijara, muzoraba, sharika, salam va vakolat kabi bevosita moliyaviy boblar bilan bir qatorda zakot, faroiz, diya, qarz kabi moliyaviy jihati bor mavzular ham keng yoritilgan. Asarning yana bir xususiyati shundaki, unda hanafiy xulosalari bilan cheklanilmay, Shofi’iy, Molik, Ibn Abu Layloning qarashlari ham dalillari bilan keltiriladi; bu esa “al-Mabsut”ni qiyosiy fiqhning ilk yirik namunalaridan biriga aylantiradi.

Saraxsiy merosi mamlakatimizda va xorijda asosan tarjimayi hol, mazhab tarixi va manbashunoslik doirasida o‘rganilgan (Qosimov, 2020). Biroq faqihning moliyaviy fatvolarni qaysi mantiq asosida asoslagani, ayniqsa urf va odatga qanday hollarda va qanday chegara bilan tayangani alohida tadqiqot predmeti bo‘lmagan. Holbuki, so‘nggi yillarda murobaha, mushoraka va ijara kabi shartnomalarga qiziqishning ortishi bu savolni amaliy jihatdan ham dolzarb qilmoqda. Mazkur maqolaning maqsadi “al-Mabsut”dagi moliyaviy fatvolarning asoslanish tartibini aniqlash va unda urfning tutgan o‘rnini belgilashdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning asosiy manbasi “al-Mabsut”ning Bayrutdagi “Dor al-kutub al-ilmiyya” nashri bo‘lib, asosiy e’tibor asarning savdo-sotiq va unga yondosh masalalar bayon etilgan 12- va 13-juzlariga qaratildi. Ishda matn tahlili, tarixiy-manbashunoslik, tasniflash va qiyosiy-huquqiy metodlardan foydalanildi: har bir fatvoning dalil keltirish tartibi ajratib olindi, faqihning ta’lilida ifodalangan umumiy qoida aniqlandi va bu qoida “Majallat al-ahkom al-adliyya”ning birinchi kitobidagi umumiy qoidalar bilan solishtirildi. Manbadagi arabcha iboralar mazmunan tarjima qilinib, zarur o‘rinlarda asl atama qavs ichida berildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“al-Mabsut”da har bir masala muayyan va deyarli o‘zgarmas tartibda yoritiladi. Avval mavzuga oid oyat va hadislar, so‘ng sahoba va tobe‘inlardan kelgan rivoyatlar keltiriladi; shundan keyin Abu Hanifa va uning shogirdlari – Abu Yusuf, Muhammad ash-Shayboniy va Zufarning qarashlari bayon qilinadi; zarurat bo‘lganda boshqa mazhab imomlarining dalillari ham to‘liq keltirilib, oxirida faqihning o‘z tarjihi beriladi. Saraxsiy hech bir fikrni aytilganicha qabul qilib ketmaydi: rivoyatlardagi ixtiloflarga, roviylarning bilim darajasiga e‘tibor qaratadi va o‘zi kimningdir tahrijiga tayangan bo‘lsa, buni albatta zikr etadi. Masalan, “Ayn va dayn kitobi”ning boshida masalalar va ularning tartibi Muhammad ibn Hasandan, tahrij va tarfi’ esa Hasan ibn Ziyod ijodiga tegishli ekanini ochiq ta’kidlaydi. Bu uslub asarga ilmiy shaffoflik beradi va o‘quvchiga hukmning qaysi bo‘g‘inda ijtihod, qaysi bo‘g‘inda naql ekanini ajratish imkonini yaratadi.

Diqqatga sazovor jihati shundaki, faqih fiqhiy qoidalarni alohida bo‘lim sifatida jamlamaydi. Qoida uning matnida ta’lilning yakuniy jumlası sifatida, ko‘pincha bir satrlik hikmatli ibora shaklida namoyon bo‘ladi. Aynan shu xususiyat “al-Mabsut”ni keyingi davr qoidashunosligi uchun xom ashyo manbasiga aylantirgan: Ibn Nujaymdan tortib “Majalla” tuzuvchilarigacha bo‘lgan mualliflar umumlashtirgan qoidalarning ko‘pi shunday ta’lillardan o‘sib chiqqan.

Moliyaviy fatvolarda eng ko‘p tayanilgan asos urf va odatdir. Kimdir ulovni ma’lum bir shaharga qadar ijaraga olsa, u ulov bilan shahar chegarasidan o‘tib uyigacha borishi yoki bormasligi odatga ko‘ra hal qilinadi; chunki ijarachi shahar chegarasidan keyin yangi ulov yollamaydi. Saraxsiy bu yerda odatga tayangan istihson qiyosni bekor qilishini, ammo bunday hukm faqat shu vaziyatning o‘ziga xos ekanini ta’kidlaydi (Saraxsiy, 2017, 12-juz: 160). Xuddi shu mantiq shartli savdoda ham davom etadi: yog‘och poyabzal uchun patak va

tasma sotib olgan kishi ularni oʻrnatib berishni shart qilsa, bu shart joiz sanaladi, zero odat bilan belgilangan narsa sharʼiy dalil bilan belgilangan kuchiga ega boʻladi va odamlarni ochiq odatlaridan qaytarish ularga noqulaylik tugʻdiradi (Saraxsiy, 2017, 13-juz: 14). Bu ikki fatvoning zamirida “Majalla”ning 36, 43 va 45-moddalarida qonun normasi sifatida takrorlangan qoidalar turadi.

Urfning huquqiy kuchi murobaha savdosida yanada aniq koʻrinadi. Nasiyaga olingan molni buni oshkor qilmay turib murobaha yoʻli bilan sotish mumkin emas, chunki murobaha amonat savdosi boʻlib, unda sir, tuhmat va yolgʻonga oʻrin yoʻq; xaridor keyinchalik xabar topsa, muxayyar sanaladi. Ammo mol savdogarlar orasida odat boʻlgan boshlangʻich yoki muddatli toʻlov bilan olingan boʻlsa, olimlar ikkiga boʻlinadi: bir qism olimlar bunday toʻlovni aslida naqd hisoblab, uni aytmasdan sotishni joiz koʻrsa, ikkinchilari odat bilan belgilangan narsa nass bilan shart qilingan kabidir, degan asosdan kelib chiqib, holatni bayon qilish shartligini aytadi (Saraxsiy, 2017, 13-juz: 79–80). Saraxsiy mahsulotdagi kamchilikning ayb sanalishini ham savdogarlar odatiga havola qiladi: faqat mulkning qiymatini tushiradigan kamchilik ayb hisoblanadi, chunki savdodan maqsad foyda, foyda esa qiymatga bogʻliq. Nizo chiqqanida qozi masalani oʻsha sohaning ustalariga havola etadi va bunga “Agar bilmasangiz, ahli zikrdan soʻrang” (Nahl, 43) oyatini dalil qiladi (Saraxsiy, 2017, 13-juz: 116). Bu yondashuv “Savdogarlar orasida maʼruf narsa ular oʻrtasida shart qilingan kabidir” degan qoidaning amaliy ifodasi boʻlib, bugungi tijorat huquqidagi ishbilarmonlik odatlari (lex mercatoria) tushunchasiga mazmunan juda yaqin turadi.

Shu bilan birga, faqih urfning chegarasini ham qatʼiy belgilaydi. Daraxtdagi mevani pishguncha shoxida qoldirish sharti bilan sotish hanafiylarga koʻra joiz emas: agar meva shoxda qolishi uchun badal toʻlansa, bu shart qoʻshilgan ijara, toʻlanmasa, shart qoʻshilgan oriyat shartnomasiga

aylanadi, bir savdo ichida ikkinchi shartnomani kiritish esa hadis bilan taqiqlangan (Abu Dovud, Kitob al-buyu', 3504-hadis). Saraxsiy bu o'rinda "nassga teskari bo'lgan odat hisobga olinmaydi" degan xulosani ochiq bayon qiladi. Imom Muhammad hajmi ortmaydigan mevada bunday shartni odatga aylangani uchun istihson yo'li bilan joiz ko'rgan, ustoz Shamsu-l-aimma Halvoniy esa qovun, tarvuz kabi ekinlarga shunday fatvo bergan. Saraxsiy ustozining fatvosini keltirgani holda unga qo'shilmaydi va zarurat mavjud bo'lmagan joyda yo'q narsani sotishga yo'l ochilmasligi kerakligini aytadi; buning o'rniga ikki tarafning ham manfaatini saqlaydigan yechim taklif etadi – mavjud mevaga narxning bir qismi to'lanadi, qolgan qismi yetilgach alohida kelishiladi (Saraxsiy, 2017, 12-juz: 197). Bu misol faqihning urfga munosabatidagi asosiy tamoyilni ochib beradi: odat hukmni belgilaydi, lekin nassni yenga olmaydi va zarurat bo'lmagan joyda kengaytirilmaydi.

Yuqoridagi fatvolarni birgalikda ko'rib chiqilganda, Saraxsiy qo'llagan mantiqning uch bosqichli ekani ma'lum bo'ladi. Birinchi bosqichda masalaning nass bilan qamralgan-qamralmagani aniqlanadi; ikkinchi bosqichda mazhab ichidagi rivoyatlar taqqoslanib, tarjih qilinadi; uchinchi bosqichda esa hukmning amaliy oqibati – u taraflarni nizoga olib boradimi, biror tarafga asossiz manfaat beradimi, odamlarga mashaqqat tug'diradimi degan savol bo'yicha sinovdan o'tkaziladi. Aynan shu uchinchi bosqichda urf, istihson va zarurat ishga tushadi. Shu tariqa asarda qoida faqat nazariy tamoyil emas, balki hukmning amaliy natijasini o'lchaydigan mezon vazifasini bajaradi.

XULOSA

"al-Mabsut"dagi moliyaviy fatvolar tasodifiy qarorlar to'plami emas, balki izchil mantiqqa ega tizimdir: faqih har bir hukmni oyat, hadis va salaflar asariga tayanib asoslaydi, so'ng uni amaliy oqibati bo'yicha sinovdan o'tkazadi va shu bosqichda umumiy qoidaga murojaat qiladi. Asarda eng ko'p tayanilgan

asos urf va odat bo‘lib, Saraxsiy savdogarlar amaliyotini huquqiy manba darajasida e’tirof etadi, aybning o‘lchovini ham, shartlarning joizligini ham shu asosda belgilaydi. Ayni paytda u urfni nassga zid kelgan yoki zarurat bo‘lmagan o‘rinda kengaytirmaydi va hatto ustozining fatvosidan ham shu tamoyil yo‘lida ajralib chiqa oladi. Bu ikki jihatning birga turishi faqihning yondashuvini bir tomonlama an’anaviylikdan ham, cheksiz moslashuvchanlikdan ham farqlab turadi. Shu sababli “al-Mabsut” bugungi islom moliyasi shartnomalarini ishlab chiqishda nafaqat hukmlar manbasi, balki hukm chiqarish uslubining namunasi sifatida ham qimmatlidir; asarning muomalotga oid boblarini o‘zbek tiliga ilmiy izohlar bilan tarjima qilish esa bu imkoniyatdan amalda foydalanishning birinchi sharti bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Dovud, S. (1989). Sunan Abi Dovud. Bayrut.
2. Ibn Nujaym, Z. (2011). Al-Ashboh va-n-nazoir (A. Fuzayliy, tahq.). Bayrut: al-Maktaba al-asriyya.
3. Majallat al-ahkom al-adliyya. (1876). Istanbul.
4. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. (2019). Bozor va unga bog‘liq masalalar. Toshkent: Hilol-Nashr.
5. Qosimov, M. (2020). Shamsu-l-aimma Saraxsiyning “Mabsut” asarida moliyaviy masalalar: PhD dissertatsiyasi. Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi.
6. Saraxsiy, Sh. (2017). Al-Mabsut (30 juzda). Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya.

